

Peri Istorias

Vol 10 (2021)

Περί Ιστορίας

ΙΟΝΙΟΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Περί Ιστορίας

10

ΚΕΡΚΥΡΑ 2021

Η διακίνηση των φαρμάκων κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας στη Μεσόγειο

Δημήτρης Μητουλάκης

To cite this article:

Μητουλάκης Δ. . (2022). Η διακίνηση των φαρμάκων κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας στη Μεσόγειο. *Peri Istorias*, 10, 267-278. Retrieved from <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ieim/article/view/30392>

Η ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΦΑΡΜΑΚΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΣΤΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ

Η ανάπτυξη του βενετικού κράτους έχει, αναντίρρητα, ταυτιστεί με τη βαθμιαία εξάπλωση της ναυτικής ισχύος του, την εκτεταμένη διεύρυνση των εμπορικών συναλλαγών του και τη συστηματική διακίνηση πληθώρας αγαθών από και προς τα μεγαλύτερα λιμάνια της Μεσογείου, ήδη από την ύστερη βυζαντινή εποχή. Όπως είναι ευρύτερα γνωστό, με το χρυσόβουλο του 1082 διατυπωνόταν επίσημα η εκούσια παραίτηση του Βυζαντίου από φορολογικά, ναυτιλιακά και οικονομικά δικαιώματά του, τα οποία παραχωρούνταν, με το ίδιο έγγραφο, από τον βυζαντινό αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ Κομνηνό (1081-1118) στους Βενετούς ως προνόμια. Προϊόντος του χρόνου, η οικονομική διεξόδωση της Γαληνοτάτης στη βυζαντινή αυτοκρατορία αυξανόταν και σταδιακά το βενετικό κράτος μετασχηματίστηκε σε μια πανίσχυρη αποικιακή αυτοκρατορία, ιδίως μετά το 1204 και, ειδικότερα, μετά την κατάκτηση της Κρήτης (1206), της Μεθώνης και της Κορώνης (1209), των Επτανήσων (1386) και της Κύπρου (1489)¹. Τους αιώνες που ακολούθησαν, οι Βενετοί κυριάρχησαν στους εμπορικούς δρόμους της ανατολικής Μεσογείου και αναδείχθηκαν αδιαφιλονίκητοι εμπορικοί μεσάζοντες ανάμεσα στον αραβικό κόσμο και τη δυτική Ευρώπη διακινώντας τεράστιες ποσότητες εμπορευμάτων, μεταξύ των οποίων και δρόγες ή ποικίλες πρώτες ύλες για την παρασκευή φαρμάκων.

Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι, εκείνη την περίοδο, εξακολουθούσαν να επικρατούν στη θεραπευτική οι θεωρίες που είχαν διαμορφωθεί από τους μεγάλους γιατρούς της αρχαιότητας, κυρίως τον Ιπποκράτη και τον Γαληνό. Πιο συγκεκριμένα, τα γαληνικά συγγράμματα επηρέασαν σε μεγάλο ποσοστό τις μελέτες των Βυζαντινών γιατρών και είχαν ευρύτατη

---

1. Βλ. αναλυτικότερα Ανδρονίκη Διαλέτη, Γιώργος Πλακωτός, Άννα Πούπου, *Ιστορία της Βενετίας και της βενετικής αυτοκρατορίας, 11ος-18ος αι.*, Αθήνα 2015, σ. 39 κ.ε.· Χαράλαμπος Γάσπαρης, «Βυζάντιο και Βενετία. Η βενετική διεξόδωση στην Ανατολή», στο Χρύσα Α. Μάλτζου (επιστ. διεύθ.), *Όψεις της Ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελληνισμού. Αρχαιακά τεκμήρια*, Αθήνα 1993, σ. 85 κ.ε.

απήχηση στην αραβική αλλά και τη δυτική ιατρική μέχρι τη νεότερη εποχή². Όπως πολύ εύστοχα υπογραμμίζει η Γερμανίδα αρχαιολόγος Antje Krug, «προπάντων στον Μεσαίωνα οι γιατροί είχαν στη διάθεσή τους, με τα φαρμακολογικά και θεραπευτικά έργα του Γαληνού, ένα βασικό απόθεμα γνώσεων, που διατήρησαν την ισχύ τους ως τους νεότερους χρόνους»³. Είναι εξάλλου χαρακτηριστικό το γεγονός ότι έργα όπως το *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων* του διάσημου γιατροῦ από την αρχαία Πέργαμο χρησιμοποιούνταν, στα μέσα του 16ου αιώνα, ως πανεπιστημιακά εγχειρίδια για τους φοιτητές σε ιατρικές σχολές της Γαλλίας⁴.

Στο πλαίσιο αυτό, οι ασθένειες συσχετιζόνταν με τη διαταραχή της ισορροπίας των 4 «χυμών» και των «ποιότητων» του ανθρώπινου οργανισμού, ενώ η υγεία και η ίαση ενός αρρώστου εξασφαλιζόταν με την επαναφορά της αρμονίας μεταξύ των εν λόγω μεταβλητών. Κύριο μέλημα του θεραπευτή ήταν να φροντίσει για την εξισορρόπηση των «χυμών» και των «ποιότητων» του σώματος χορηγώντας τα φάρμακα με τις κατάλληλες επιμέρους «ποιότητες» που θα ισοστάθμιζαν τη συγκεκριμένη δυσαναλογία. Αυτό το γαληνικό σύστημα διαβάθμισης των «ποιότητων» διατηρήθηκε στις θεραπευτικές πρακτικές για πολλούς αιώνες, μέχρι τη νεότερη εποχή, ως κοινά αποδεκτή φαρμακολογική βάση⁵.

Αντίστοιχα, κατά τη μεταβυζαντινή εποχή, οι χρησιμοποιούμενες δρόγες δεν απέχουν πολύ από εκείνες που χορηγούνταν στα αρχαία και μεσαιωνικά χρόνια. Ως φάρμακο οριζόταν από τον Γαληνό καθετί «ἀλλοιωτικὸν

2. Δημήτρης Μητούλακης, *Παραδοσιακή ιατρική και φαρμακογνωσία μέσα από ελληνικά χειρόγραφα ιατροσόφια (15ος-19ος αι.): δρόγες, παθήσεις, συνταγές*, Αθήνα 2020, σ. 426-427, 429, 432-433.

3. Antje Krug, *Αρχαία Ιατρική. Επιστημονική και θρησκευτική ιατρική στην αρχαιότητα*, Αθήνα 1997, σ. 71.

4. Δημήτριος Χρ. Κουτρούμπας, *Η φαρμακολογία του Γαληνού*, Αθήνα 2010, σ. 111.

5. Για το ιατρικό σύστημα και το θεωρητικό υπόβαθρο της φαρμακολογίας του Γαληνού, βλ. αναλυτικότερα Κουτρούμπας, *Φαρμακολογία*, σ. 49 κ.ε.; βλ., επίσης, Μητούλακης, *Παραδοσιακή ιατρική*, σ. 427-429· Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης, Γιώργος Τασούλας (επιμ.), *Ίασις. Υγεία, νόσος, θεραπεία από τον Όμηρο στον Γαληνό*, Αθήνα 2014, σ. 41-42· Ελένη Σκαλτσά, *Ιστορία της Φαρμακευτικής. Η διαδρομή στην εξέλιξη των φαρμάκων από την προϊστορική περίοδο μέχρι σήμερα με έμφαση στην κλασική, ελληνιστική και βυζαντινή περίοδο και η επίδρασή τους στους μεταγενέστερους χρόνους*, Αθήνα 2015, σ. 98-99· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *Ιστορία της Ιατρικής*, Αθήνα 2012², σ. 267· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής*, Αθήνα 2000⁴, σ. 119-122, 128· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία της Φαρμακευτικής*, Αθήνα 1948, σ. 155.

της φύσεως ἡμῶν», δηλαδή οτιδήποτε προκαλεί αλλαγές στον οργανισμό⁶. Τα φάρμακα, ανάλογα με τη σύστασή τους, χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες: φυτικά, ζωικά και ορυκτά. Στα ορυκτά φάρμακα ανήκαν ουσίες που λαμβάνονταν είτε από τα υπολείμματα εκκαμίνευσης στα μεταλλουργεία είτε απευθείας από τα ορυχεία (π.χ. ασβεστόλιθος, κινναβαρίτης, λιθόργυρος, στυπτηρία κ.ά.), ενώ οι ζωικές δρόγες προέρχονταν από τμήματα οικόσιτων ή άγριων ζώων του δάσους (π.χ. κέρατα, δόντια, νύχια, τρίχες, δέρμα, λίπος, αδένες, εντόσθια κ.ά.) και, συχνά, αποτελούσαν ουσίες αποκρουστικής σύστασης. Ως φυτική δρόγη μπορεί να θεωρηθεί ένα φυτό ολόκληρο ή μέρος του (π.χ. ρίζα, φλοιός, κόμμι, φύλλα, άνθη, καρπός, σπόρος κ.λπ.). Γενικά, στη γαληνική εργογραφία επισημαίνονται περισσότερα από 800 φαρμακευτικά σκευάσματα, η πλειονότητα των οποίων είναι φυτικής προέλευσης και σε μικρότερο ποσοστό ζωικής ή ανόργανης σύστασης⁷. Κατά τον Γαληνό, ευρέως διαδεδομένα και δημοφιλή βότανα όπως ο άνηθος, ο απήγγανος, η ρίγανη, το φλησκούνι, η καλαμίνθη, το θρούμπι και το θυμάρι, μπορούν να είναι τροφές αλλά και φάρμακα ([...] και τῶν βοτανῶν ἄνηθόν τε και πήγγανον, ὀρίγγανόν τε και γλήχων, και καλαμίνθη, και θύμβρα, και θύμος. Πάντα γὰρ ταῦτα και τροφαὶ και φάρμακα θερμά [...])⁸.

Ωστόσο, πέρα από τις δρόγες που συλλέγονταν από αυτοφυή ή ενδημικά φυτά της τοπικής χλωρίδας, πολλές φαρμακευτικές πρώτες ύλες όπως η πιπερόριζα, το γαρούφαλλο (μοσχοκάρφι), το μοσχοκάρυδο, η κανέλα και άλλες εισάγονταν από μακρινές περιοχές (π.χ. ανατολική Ασία). Από τα τέλη του 13ου αιώνα, μετά την πτώση του τελευταίου οχυρού των Σταυροφόρων στους Αγίους Τόπους (1291), τα λιμάνια της Ανατολής είχαν περάσει εξ ολοκλήρου στα χέρια των μουσουλμάνων και με αυτούς συναλλάσσονταν πλέον Ευρωπαίοι έμποροι από τη Βενετία, τη Γένοβα, τη Βαρκελώνη, τη Μασσαλία και άλλες μεσογειακές εμπορικές πόλεις⁹. Ρητίνες όπως η

6. C. G. Kühn (ed.), *Κλαυδίου Γαληνού άπαντα. Claudii Galeni opera omnia*, τ. XI, Lipsiae 1826, σ. 380.

7. Μητουλάκης, *Παραδοσιακή ιατρική*, σ. 429· Σταμπολίδης, Τασούλας (επιμ.), *Ίασις*, σ. 42· Μαρκέτος, *Ιστορία*, σ. 121.

8. C. G. Kühn (ed.), *Γαληνού άπαντα*, τ. I, σ. 682.

9. Βλ. αναλυτικά Paul Freedman, *Πέρα από την Ανατολή. Μπαχαρικά και μεσαιωνική φαντασία*, Αθήνα 2010, σ. 127-137 (ιδίως σ. 132), 199-201, 214-216· Anna Matthaiou, *Aspects de l'alimentation en Grèce sous la domination ottoman: des réglementations au discours normatif*, Frankfurt am Main 1997, σ. 127-129· βλ., επίσης, Πασχάλης Ν. Ανδρούδης, «Το εμπόριο των αρωμάτων και των αρωματικών φυτών στο Βυζάντιο», *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά, παραδοσιακές χρήσεις και δυνατότητες αξιοποίησής*

σμύρνα και το λιβάνι, για παράδειγμα, που παράγονται από ιθαγενή φυτά της βορειοανατολικής Αφρικής και της αραβικής χερσονήσου και αναφέρονται στην *Ιπποκρατική Συλλογή (Corpus Hippocraticum)*¹⁰, συνέχισαν να φτάνουν στη νότια Βαλκανική μέσω των καθιερωμένων, ήδη από την αρχαιότητα, χερσαίων και θαλάσσιων εμπορικών δρόμων προς τη Μέση Ανατολή. Οι δύο αυτές δρόμες εξακολούθησαν, μάλιστα, να είναι πολύτιμες και δημοφιλείς φαρμακευτικές ουσίες όπως ήταν και την περίοδο της Βίβλου¹¹.

Η εξάπλωση της βενετικής ισχύος έπαιξε, αναμφισβήτητα, σημαντικό ρόλο στη μεταφορά και διακίνηση των φαρμακευτικών πρώτων υλών από την Ανατολή. Κατά τη διάρκεια του 15ου αιώνα, οι Βενετοί φόρτωναν κάθε χρόνο κατά μέσο όρο τουλάχιστον 400 τόνους πιπέρι από την Αλεξάνδρεια και άλλους 104 από τη Βηρυτό¹². Το 1554, αγόρασαν στην Αλεξάνδρεια 6.000 κυντάλια μπαχαρικά και 12.000, κάθε χρόνο, μεταξύ των ετών 1560 και 1564¹³. Είχαν τη δυνατότητα να πουλήσουν το γαρύφαλλο (μοσχοκάρφι) 72% ακριβότερα, συγκριτικά με το ποσό που είχαν καταβάλει για να το προμηθευτούν, ενώ από το μοσχοκάρυδο είχαν κέρδος έως 400%¹⁴. Παράλληλα, το 1546, εκχωρήθηκε από τους Οθωμανούς στη Βενετία το μονοπώλιο της εξόρυξης στυπτηρίας (στύψης)¹⁵ με αντάλλαγμα 25.000 χρυσά δουκάτα¹⁶. Τον 16ο αιώνα, η Γαληνοτάτη κατείχε, ομολογουμένως, το μονοπώλιο της εμπορίας των φαρμάκων σε ολόκληρη τη Μεσόγειο¹⁷.

Απέναντι στη Βενετία αναπτύσσονταν, βέβαια, με αξιώσεις και άλλες εμπορικές πόλεις όπως η Γένοβα ή η Ραγούζα. Οι Γενουάτες, ως επικυρίαρχοι της Χίου και της Φώκαιας, έλεγχαν τη διακίνηση της μαστίχας

τους, *Ζ' Τριήμερο Εργασίας, Κύπρος, Παραλίμνι, 21-25 Μαρτίου 1997*, Αθήνα χ.χ., σ. 141-145· Andrew Dalby, *Βυζαντίου γεύσεις. Η κουζίνα της αυτοκρατορίας*, Αθήνα 2015, σ. 54-58· Φαίδων Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Β', εν Αθήναις 1948, σ. 205-206.

10. Σκαλτσά, *Ιστορία*, σ. 41.

11. Δημήτρης Μητούλακης, *Η θεραπευτική των Εβραίων με βάση τη θρησκευτική τους παράδοση. Ιερουργικές πρακτικές, φυτικά φάρμακα και υγεινολογικές απαγορεύσεις*, Αθήνα 2018, σ. 52-55.

12. Freedman, *Μπαχαρικά*, σ. 137.

13. Χαλίλ Ιναλτζίκ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή 1300-1600*, Αθήνα [1995], σ. 219.

14. Freedman, *Μπαχαρικά*, σ. 137.

15. Πρόκειται για ορυκτό ένυδρο μικτό θειικό άλας του καλίου και του αργιλίου με χημικό τύπο $KAl(SO_4)_2 \cdot 12H_2O$, που απαντούσε αρκετά συχνά σε φαρμακευτικές συνταγές.

16. Ιναλτζίκ, *Οθωμανική Αυτοκρατορία*, σ. 237.

17. Εμμανουήλ, *Ιστορία*, σ. 311, 651· βλ., επίσης, Σκαλτσά, *Ιστορία*, σ. 176.

καθώς και τις πύλες εισόδου για το εμπόριο της Μικράς Ασίας, ενώ, από το 1352, είχαν το μονοπώλιο της παραγωγής στυπτηρίας στη Μαγνησία¹⁸. Από την άλλη, η δυναμική του εμπορικού στόλου της Ραγούζας από τις 20.000 τόνους, στις αρχές του 16ου αιώνα, άγγιξε, το 1580, τις 65.000 τόνους και συναγωνιζόταν τη Βενετία στο εμπόριο των μπαχαρικών από τα συριακά και αιγυπτιακά λιμάνια προς την κεντρική Ευρώπη¹⁹. Ωστόσο, οι Βενετοί διατήρησαν την εμπορική ισχύ τους ακόμα και μετά τη χαρτογράφηση της Ινδίας από τους Πορτογάλους θαλασσοπόρους μέχρι τον παραγκωνισμό τους από τους Ευρωπαίους ανταγωνιστές τους²⁰.

Μετά τις πρώτες γαλλο-οθωμανικές διομολογήσεις, άρχισε να ακμάζει το γαλλικό εμπόριο στην Ανατολή και να εκτοπίζονται βαθμιαία οι Βενετοί. Στις αρχές του 17ου αιώνα, κινούνταν στην ανατολική Μεσόγειο περίπου 1.000 γαλλικά πλοία με εμπορεύματα που έφταναν συνολικά σε όγκο τις 30.000.000 λίβρες²¹. Αντίστοιχες διομολογήσεις προς τους Άγγλους ευνόησαν, επίσης, το αγγλικό εμπόριο στην περιοχή και, με την πάροδο των ετών, η Levant Company (Αγγλική Εταιρεία της Ανατολής) κυριάρχησε στις οθωμανικές αγορές²². Οι εισαγωγές μπαχαρικών, κατά τον 18ο αιώνα, διεξάγονταν κυρίως από Άγγλους και Γάλλους εμπόρους αλλά, σταδιακά, και από Έλληνες, τουλάχιστον στη Θεσσαλονίκη, από το τελευταίο τέταρτο του αιώνα²³. Μεταξύ των προϊόντων που διακινούνταν τότε, ήταν το μοσχοκάρυδο, η κανέλα, το αρσενικό, το βιτριόλι, ο θειικός χαλκός, το θειάφι, φαρμακευτικά βότανα, σιρόπια, ρεβέντι κ.ά.²⁴. Οι περιοδικές επιδημίες πανώλης, οι δημοσιονομικές κρίσεις στην οθωμανική επικράτεια, η συνεχής υποτίμηση του οθωμανικού νομίσματος και άλλοι παράγοντες, πέρα από τον ανταγωνισμό μεταξύ των δυτικοευρωπαϊκών δυνάμεων, επηρέαζαν τις διακυμάνσεις του συνολικού όγκου και της συνολικής αξίας ως προς τις ετήσιες εξαγωγές τέτοιων αγαθών, στα τέλη του 18ου αιώνα, από τη Γαλλία προς μεγάλα λιμάνια της οθωμανικής αυτοκρατορίας όπως ήταν η Σμύρνη²⁵.

18. Ιναλτζίκ, *Οθωμανική Αυτοκρατορία*, σ. 232.

19. Στο ίδιο, σ. 236.

20. Freedman, *Μπαχαρικά*, σ. 234-235, 236· Ιναλτζίκ, *Οθωμανική Αυτοκρατορία*, σ. 218-220, 237-239.

21. Ιναλτζίκ, *Οθωμανική Αυτοκρατορία*, σ. 238.

22. Στο ίδιο, σ. 239-240.

23. Matthaiou, *Aspects*, σ. 128.

24. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1996, σ. 275.

25. Έλενα Φραγκάκη-Syrett, *Το εμπόριο της Σμύρνης τον 18ο αιώνα (1700-1820)*, Αθήνα 2010, σ. 259.

Συγχρόνως, εξίσου καθοριστική υπήρξε και η συμβολή πολλών χριστιανών αλλά και εβραίων εμπόρων που δραστηριοποιούνταν, εκείνη την περίοδο, τόσο στα βενετικά λιμάνια όσο και στην οθωμανική επικράτεια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι έμποροι από τα Ιωάννινα, οι οποίοι επιδίδονταν σε εμπορικές συναλλαγές με τους Βενετούς και διακινούσαν πληθώρα προϊόντων στη βαλκανική ενδοχώρα²⁶. Παράλληλα, από την αλληλογραφία της οικογένειας Γλυκή, που φυλάσσεται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας (Archivio di Stato di Venezia), προκύπτει ότι, εκτός από την εμπορική διακίνηση φαρμάκων, συχνά γίνονταν παραγγελίες δρογών και για ιδιωτική χρήση όπως, για παράδειγμα, μια παραγγελία αμυγδαλελαίου, το οποίο προοριζόταν για την καταπολέμηση του βήχα²⁷.

Ως προς το εμπορικό δίκτυο της εβραϊκής κοινότητας, το αρχειακό υλικό καταδεικνύει ότι οι Γιαννιώτες εβραίοι προμηθεύονταν από τη Βενετία μπαχαρικά (κανέλα, μοσχοκάρυδο, γαρούφαλλο) καθώς και άλλες φαρμακευτικές ουσίες όπως ήταν η ρητίνη γόμμα γόττα από το δέντρο *Garcinia hanburyi* Hook. f. της οικογένειας Clusiaceae, το οποίο είναι ιθαγενές σε τροπικές περιοχές της νοτιοανατολικής Ασίας (Ινδοκίνα)· το κόμμα μάννα από τον κορμό του δέντρου *Fraxinus ornus* L. της οικογένειας Oleaceae, που ευδοκμεί στη Μέση Ανατολή και τη νότια Ευρώπη και τη γαλάππα από το φυτό *Ipomoea purga* (Wender.) Hayne [= *Convolvulus purga* Wender., *Echogonium purga* (Wender.) Benth.] της οικογένειας Convolvulaceae, που φύεται στο Μεξικό²⁸. Με το εμπόριο μπαχαρικών ασχολούνταν, αντίστοιχα, και αρκετοί εβραίοι στην Προύσα, την Κωνσταντινούπολη, την Καλλιόπολη και άλλες πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας²⁹. Ας σημειωθεί εδώ ότι, γύρω στο 1487, τα ετήσια τελωνειακά έσοδα από τον κρόκο, τη γόμμα λάκα και το πιπέρι που εισάγονταν στην Προύσα, ανέρχονταν περίπου στις 2.000 χρυσά δουκάτα³⁰, ενώ, το 1582, είχαν φτάσει τις 7.250,

26. Χρήστος Ζαμπακόλας, *Αρχεία του Ελληνισμού της Διασποράς: αρχεία εμπορικών οίκων Ηπειρωτών στη Βενετία, 16ος-18ος αι.*, Κέρκυρα 2015, σ. 12-23 (ιδίως σ. 18-19), 110 κ.ε.

27. Χρήστος Ζαμπακόλας, «Όψεις της καθημερινής ζωής στα Γιάννινα (17ος-18ος αι.)», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 35 (2016), σ. 391.

28. Χρήστος Ζαμπακόλας, *Η ιστορική παρουσία των Γιαννιωτών Εβραίων μέσα από την εμπορική τους δραστηριότητα. Ιωάννινα – Βενετία, 16ος-18ος αιώνας*, Ιωάννινα 2013, σ. 53.

29. Benjamin Braude, Bernard Lewis (eds), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, τ. 1, New York – London 1982, σ. 122.

30. Ιναλτζίκ, *Οθωμανική Αυτοκρατορία*, σ. 217.

δηλαδή είχαν σχεδόν τετραπλασιαστεί³¹. Από τον 17ο αιώνα, οι εβραίοι της Ρόδου κατείχαν, επίσης, τη μονοπωλιακή εμπορία του φαρμακευτικού χυμού του λάβδανου του νησιού³².

Από τις σχετικές πηγές επιβεβαιώνεται η διακίνηση πολλών ακόμα φυτικών δρογών, κατά την εν λόγω περίοδο, σε διάφορες περιοχές του Ιονίου και του Αιγαίου³³. Έκθεση του προξένου της Γαληνοτάτης στην Πάτρα, με ημερομηνία 1η Οκτωβρίου 1775, τεκμηριώνει την εισαγωγή φαρμάκων από εμπορικούς οίκους της Βενετίας και του Λιβόρνο³⁴. Σε γαλλικό προξενικό έγγραφο, της ίδιας εποχής, σχολιάζεται η αποστολή φαρμάκων από τη Μασσαλία στη Ρόδο³⁵. Επιπροσθέτως, θα πρέπει να σημειωθεί ότι δρόγες μεταφέρονταν και μέσω των χερσαίων εμπορικών δρόμων. Στο εμπόριο μπαχαρικών προς την κεντρική Ευρώπη επιδίδονταν, κατά τον 17ο αιώνα, οι ελληνικές κομπανίες της Τρανσυλβανίας³⁶ και, αργότερα, οι Έλληνες έμποροι της Βιέννης³⁷, ενώ αποικιακά υλικά (πιπέρι, κανέλα) διακινούνταν, κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, και από τους εμπόρους της ελληνικής παροικίας της Τεργέστης³⁸, οι οποίοι εμπορεύονταν και άλλες φυτικές ουσίες που χρησίμευαν στη φαρμακευτική (π.χ. κρόκος, gomme adragante κ.ά.)³⁹.

Σε τοπικό επίπεδο, εκείνοι που ασχολούνταν με την εμπορία των φαρμάκων ήταν οι λεγόμενοι *σπετσέροι* ή *σπετσιαίοι*. Ο όρος ετυμολογείται από τις ιταλικές λέξεις *spezie* (= καρυκεύματα, μπαχαρικά) ή *specie* (= εί-

31. Στο ίδιο, σ. 220.

32. Μαρία Ευθυμίου, *Εβραίοι και χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*, Αθήνα 1992, σ. 56, 167, 168.

33. Για τις φυτικές δρόγες και την εμπορική διακίνησή τους με αφορμή την περίπτωση της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας, βλ. αναλυτικότερα Κατερίνα Ζαρίδη, «Φαρμακεία – αρωματοποιεία στην Κέρκυρα τον 16ο και τις αρχές του 17ου αιώνα», *Δωδώνη* 24.1 (1995), σ. 121-124.

34. Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί από της αλώσεως μέχρι της εθνεγερσίας*, Αθήνα 1979, σ. 112· βλ., επίσης, Δέσποινα Βλάμη, *Το φοιρίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο 1750-1868*, Αθήνα 2000, σ. 93 κ.ε.

35. Maria Efthymiou-Hadzilacou, *Rhodes et sa région élargie au 18ème siècle: les activités portuaires*, Athènes 1988, σ. 249.

36. Βάσω Σειρηνίδου, *Έλληνες στη Βιέννη (18ος – μέσα 19ου αιώνα)*, Αθήνα 2011, σ. 39.

37. Στο ίδιο, σ. 111.

38. Όλγα Κατσαορδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, τ. Β', Αθήνα 1986, σ. 537.

39. Στο ίδιο, σ. 531.

δος). Πρόκειται, επί της ουσίας, για ιδιοκτήτες εμπορικών καταστημάτων, που πουλούσαν διάφορα είδη, ανάμεσα στα οποία αποξηραμένα βότανα, μπαχαρικά, καρπούς, άνθη, ρίζες και γενικότερα ποικίλες δρόγες και πρώτες ύλες σε ακατέργαστη μορφή, οι οποίες μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στη φαρμακευτική και να αποτελέσουν συστατικά φαρμακευτικών σκευασμάτων⁴⁰. Στα προς πώληση προϊόντα συμπεριλαμβάνονταν τόσο εισαγόμενες δρόγες όπως η κανέλα και το πιπέρι, όσο και εγχώριες, τις οποίες προμηθευόταν άμεσα ο πελάτης, χωρίς να χρειάζεται να καταφύγει εκείνος σε κάποιο βουνό ή χαράδρα για να τις περισυλλέξει μόνος του.

Οι ακριβείς αρμοδιότητες των παραπάνω επαγγελματιών καθορίζονταν από την εκάστοτε κεντρική διοίκηση (π.χ. από επιμέρους αποφάσεις του Συμβουλίου των Δέκα στη Βενετία κ.ο.κ.)⁴¹. Στην πόλη της Βενετίας ο διαχωρισμός τους ήταν σαφώς πιο έντονος, συγκριτικά με τις βενετικές κτήσεις όπως η Κρήτη, όπου δεν παρατηρείται ουσιαστική διάκριση⁴². Στο νοταριακό πρωτόκολλο του Πέτρου Καστροφύλακα (πράξεις 1558-1559) από τον Χάνδακα εντοπίζονται 3 άτομα που καταγράφονται άλλοτε ως αρωματάριοι και άλλες φορές ως σπετσέροι, δηλαδή φαίνεται ότι πρακτικά οι δύο όροι δεν διαφοροποιούνταν, αλλά αντιθέτως ταυτιζόνταν στο ίδιο πρόσωπο⁴³. Οι εν λόγω επαγγελματίες πρέπει να ήταν άτομα με κύρος και εμφανίζονται να συμμετέχουν σε διάφορες δικαιοπραξίες ως πληρεξούσιοι ή εκτελεστές διαθηκών. Αντίστοιχες πράξεις με αρωματάριους απαντούν στα κατάστιχα και άλλων συμβολαιογράφων, εκείνης της περιόδου, όπως ο Πέτρος Αγαπητός (1514-1515) από την Κέρκυρα⁴⁴ και ο Μιχαήλ Μαράς (1549) από την Κρήτη⁴⁵.

40. Εμμανουήλ, *Ιστορία*, σ. 255-256, 259.

41. Στο ίδιο, σ. 259, 260-261, 267· βλ., επίσης, Σκαλτσά, *Ιστορία*, σ. 161.

42. Αγγελική Πανοπούλου, «Φαρμακεία και φαρμακοποιοί του Χάνδακα (16ος-17ος αι.)», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996*, τ. Β₂, Ηράκλειο 2000, σ. 136· πρβλ. και Ζαρίδη, «Φαρμακεία», σ. 115-116.

43. Πρόκειται για τους Γεώργη Γιγράφο, Αντώνιο Ζερβό και Κυριάκο Λαμπούδη, βλ. Αγγελική Πανοπούλου, *Πέτρος Καστροφύλακας νοτάριος Χάνδακα (πράξεις 1558-1559)*, Ηράκλειο – Αθήνα 2015, σ. 54, 205, 211, 252, 253, 294, 319-320, 360, 398-399, 400.

44. Βλ. ενδεικτικά Νικολέτα Βλάχου, Δημήτρης Μητουλάκης και άλλοι, *Πέτρος Αγαπητός, νοτάριος Κέρκυρας. Πρωτόκολλο (1514-1515)*, Αθήνα 2015, σ. 66, 224, 277, 304, 312 (πράξεις 110, 345, 430, 475, 483). Για άλλους Κερκυραίους αρωματάριους, βλ. και Ισιδώρα Βέρρα, Δημήτρης Μητουλάκης και άλλοι, *Αντώνιος Σπυρής, νοτάριος και πρωτοπαπάς Κερκυρών. Πρωτόκολλο (1560-1567)*, Κέρκυρα 2007, σ. 35, 41, 168, 249 (πράξεις 39, 47, 235, 349α)· βλ., επίσης, Ζαρίδη, «Φαρμακεία», σ. 118-119.

45. Βλ. ενδεικτικά Μανόλης Γ. Δρακάκης, *Μιχαήλ Μαράς, νοτάριος Χάνδακα*.

Εντούτοις, σύμφωνα με τον Paul Freedman, καθηγητή μεσαιωνικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Yale, η διαφορά μεταξύ εμπόρου μπαχαρικών και φαρμακοποιού ήταν, τότε, κάπως συγκεχυμένη⁴⁶. Ο όρος *σπετσέρη* εμπειρείχε την έννοια του *δρογοπώλη* και του *φαρμακοπώλη*, και θα μπορούσε ακόμα πιο απλά να αποδοθεί ως έμπορος φαρμάκων. Επιπλέον, μέσω των συγκεκριμένων καταστημάτων διακινούνταν συχνά και άλλα εμπορεύματα, γεγονός που, αρκετές φορές, καθιστούσε τον σπετσέρη ένα είδος παντοπώλη, όμως αυτό δεν υποβαθμίζει τον ρόλο του ως φαρμακοποιού⁴⁷. Γενικά, στον ελλαδικό χώρο η έννοια του σπετσέρη ήταν αρκετά διαδεδομένη και, μέσω των ατόμων που είχαν αυτή την ιδιότητα, καλύπτονταν οι φαρμακευτικές ανάγκες του πληθυσμού για πολλούς αιώνες. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι, κατά την προεπαναστατική περίοδο και στα χρόνια του Αγώνα, όποιος πουλούσε φάρμακα ήταν σπετσέρης, ανεξάρτητα αν επρόκειτο για εμπειρικό ή πτυχιούχο φαρμακοποιό ή γι-ατρό⁴⁸.

Παρ' όλα αυτά, οι Βενετοί έδειξαν ιδιαίτερη μέριμνα για θέματα που αφορούσαν στη δημόσια υγεία και τη διάθεση των φαρμάκων. Με νομοθετικές διατάξεις απαγόρευαν την πώληση φαρμάκων από μη φαρμακοποιούς, προέβαιναν σε συνεχείς επιθεωρήσεις και καταδίδωκαν όσους δεν είχαν την απαραίτητη δικαιοδοσία⁴⁹. Στα τέλη του 13ου αιώνα, η ποιότητα των φαρμακευτικώνσκευασμάτων εξασφαλιζόταν από το Συμβούλιο των 40, που επέπτευε τις σχετικές διαδικασίες, όπως επισημαίνει ο Ιταλός ιστορικός Samuele Romanin, σύμφωνα με έγγραφο του 1297 («il Consiglio dei Quaranta invigilava acciocchè le medicine fossero sincere e

Κατάστιχο 149, τ. Α', Ηράκλειο 2004, σ. 90-91 (πράξη 88), 228-229 (πράξη 243)· τ. Β', σ. 81-82 (πράξη 83)· τ. Γ', σ. 186-187 (πράξη 191).

46. Βλ. Freedman, *Μπαχαρικά*, σ. 80, 138-143, όπου επισημαίνονται και αρκετά από τα προϊόντα αυτών των καταστημάτων με βάση γραπτές μαρτυρίες της εποχής (απογραφές περιουσιακών στοιχείων, λογιστικά βιβλία κ.ά.) από διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις.

47. Ζαρίδη, «Φαρμακεία», σ. 118.

48. Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί και ιατρική στην επανάσταση του 1821*, χ.τ. 2014, σ. 283.

49. Εμμανουήλ, *Ιστορία*, σ. 271, 652· βλ., επίσης, Ζαρίδη, «Φαρμακεία», σ. 113-114· Ιωάννης Α. Βίτσος, *Η ιατρική εις την Επτάνησον και η συμβολή των Επτανησίων ιατρών εις την πνευματικήν και κοινωνικήν εξέλιξιν της Ελλάδος από του 16ου μέχρι και του πρώτου ημίσεος του 19ου αιώνας*, Αθήναι 1979, σ. 104-105· Γκιιάλας, *Έλληνες ιατροί*, σ. 112· ο ίδιος, *Η ελληνική ιατρική παιδεία και οι φορείς αυτής κατά τον δέκατον όγδοον αιώνα*, Αθήναι 1977, σ. 99.

ben preparate»⁵⁰. Η Γαληνοτάτη είχε, εξάλλου, θεσμοθετήσει, ήδη από το 1486, ένα μόνιμο διοικητικό όργανο επί των ζητημάτων της υγείας, τους *Provveditori alla Sanità*⁵¹. Αξίζει, επιπροσθέτως, να σημειωθεί ότι η φαρμακευτική τέχνη χαρακτηριζόταν στη Βενετία ευγενές επάγγελμα (*arte nobile*) και οι φαρμακοποιοί είχαν αποκτήσει το δικαίωμα να εγγράφονται στη χρυσή βίβλο (*libro d'oro*), ενώ, το 1299, είχε απαγορευθεί από τη Γερουσία ο συνεταιρισμός τους με τους γιατρούς⁵². Παραδίδεται, μάλιστα, από τις 2 Ιουνίου 1299, σύμφωνα με τον Romanin, ότι «*nè i medici potevano tener farmacia, nè far società coi farmacisti*»⁵³. Σχετική απαγόρευση υπήρχε και στην Κρήτη, το 1361⁵⁴. Ωστόσο, η επίσημη βενετική φαρμακοποιία, η οποία είχε συνταχθεί από 7 καθηγητές του Πανεπιστημίου της πόλης, δημοσιεύθηκε στην Πάδοβα, προς τα τέλη του 18ου αιώνα⁵⁵.

Από την άλλη, η δράση των φαρμακοποιών στις βενετικές κτήσεις, πέρα από τις ανάγκες του ντόπιου πληθυσμού, εξυπηρετούσε, αναντίρρητα, και τη νοσηλευτική πολιτική της μητρόπολης. Αν και στην πόλη της Βενετίας λειτουργούσαν εσωτερικά φαρμακεία εντός των νοσηλευτικών ιδρυμάτων⁵⁶, στο στρατιωτικό νοσοκομείο του Χάνδακα καθώς και σε εκείνο της Κέρκυρας η προμήθεια φαρμάκων εξασφαλιζόταν από τοπικές ιδιωτικές επιχειρήσεις που αναλάμβαναν το έργο αυτό για ορισμένο χρονικό διάστημα, μετά από σχετική έγγραφη ανάθεση από τη βενετική διοίκηση⁵⁷. Ειδικότερα, για το στρατιωτικό νοσοκομείο της Κέρκυρας, τον 18ο αιώνα, η προμήθεια φαρμάκων είχε ανατεθεί από τη βενετική Σύγκλητο σε μοναστηριακό φαρμακείο⁵⁸, ενώ σε βενετικό κατάλογο, δημοσιευμένο

50. S. Romanin, *Storia documentata di Venezia*, τ. II, Venezia 1854, σ. 397.

51. Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία της Ιατρικής στην Κρήτη επί Τουρκοκρατίας*, Ηράκλειο 2010, σ. 27· Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία 1996, σ. 25· Βίτσος, *Ιατρική*, σ. 44-45.

52. Εμμανουήλ, *Ιστορία*, σ. 270-271· βλ., επίσης, Σκαλτσά, *Ιστορία*, σ. 162· Ζαρίδη, «Φαρμακεία», σ. 116.

53. Romanin, *Storia*, σ. 397.

54. Χαράλαμπος Γάσπαρης, «Οι επαγγελματίες του Χάνδακα κατά τον 14ο αιώνα. Σχέσεις με τον καταναλωτή και το κράτος», (*Βυζαντινά*) *Σύμμεικτα* 8 (1989), σ. 120.

55. Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Η Φαρμακοποιία διά μέσου των αιώνων*, εν Αθήναις 1934, σ. 39· ο ίδιος, *Ιστορία*, σ. 651· πρβλ. και Ζαρίδη, «Φαρμακεία», σ. 125· Βίτσος, *Ιατρική*, σ. 106.

56. Κατερίνα Κωνσταντινίδου, *Νοσοκομειακή περίθαλψη στη βενετική Κέρκυρα (17ος-18ος αιώνας)*, Αθήνα 2012, σ. 36, 99.

57. Στο ίδιο, σ. 99-100, 114, 194· Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή*, σ. 176.

58. Κωνσταντινίδου, *Νοσοκομειακή περίθαλψη*, σ. 115· βλ., επίσης, Μητουλάκης, *Παραδοσιακή ιατρική*, σ. 57.

από τον καθηγητή Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, καταγράφεται η διατίμηση περίπου 200 φαρμάκων που πωλούνταν στα φαρμακεία της Ζάκυνθου⁵⁹.

Σε κάθε περίπτωση, είναι γεγονός ότι τα πρώτα φαρμακεία στον ελλαδικό χώρο λειτούργησαν στις βενετοκρατούμενες περιοχές και ιδίως στο Ιόνιο⁶⁰. Στην πόλη της Κέρκυρας, κατά τα μέσα του 16ου αιώνα, υπήρχαν 4-5 φαρμακοπωλεία που εξυπηρετούσαν το σύνολο του πληθυσμού του νησιού, δηλαδή κάθε φαρμακείο αντιστοιχούσε, κατά προσέγγιση, σε περίπου 4.000-6.000 κατοίκους⁶¹. Το 1726, ιδρύθηκε από τον Ιννοκέντιο Μπόττη ένα από τα ιστορικότερα φαρμακεία της Κέρκυρας, με μακρά διάρκεια ζωής, καθώς περιήλθε αργότερα σε μέλη της οικογένειας Βραχλιώτη Μπόττη και, μετέπειτα, στους αδελφούς Δραζίνου⁶². Στην ίδια περίοδο ανάγεται και η ίδρυση ενός άλλου ιστορικού φαρμακείου του νησιού από κάποιον ονόματι Ροδόσταμος, το 1730, επί της οδού Νικηφόρου Θεοτόκη. Το εν λόγω φαρμακείο μεταβιβάστηκε, στη συνέχεια, σε κάποιον Λειβαδιώτη και, αργότερα, σε μέλη της οικογένειας Μανιαρίζη⁶³. Στην άλλη μεγάλη βενετική κτήση, στον Χάνδακα, κατά τους δύο τελευταίους αιώνες της βενετικής περιόδου, υπολογίζεται ότι δραστηριοποιήθηκαν περισσότεροι από 100 φαρμακοποιοί⁶⁴.

Γενικά, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι η ακμή της βενετικής ισχύος στη Μεσόγειο συμπίπτει χρονικά με την εποχή των μεγάλων γεωγραφικών ανακαλύψεων των Ευρωπαίων θαλασσοπόρων και τα πρώτα υπερπόντια ταξίδια στην Αμερική και την Άπω Ανατολή. Αναμφίβολα, ένα μέρος της δύναμης και της υπεροχής του βενετικού κράτους, εκείνη την περίοδο, οφείλεται στη διακίνηση –συχνά μονοπωλιακή– και την εμπορία φαρμακευτικών πρώτων υλών, όπως η οικονομική ευρωστία των Πορτογάλων και των Ολλανδών, τους επόμενους αιώνες, βασίστηκε στη συστη-

59. Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Η φαρμακευτική εις την Ζάκυνθον και την Επτάνησον επί νεοκρατίας και αγγλικής προστασίας 1204-1797-1865*, εν Αθήναις 1934, σ. 10-15.

60. Γκιάλας, *Έλληνες ιατροί*, σ. 45· Εμμανουήλ, *Ιστορία*, σ. 652· ο ίδιος, *Φαρμακευτική εις Ζάκυνθον*, σ. 17· ο ίδιος, *Η πρόοδος της Φαρμακευτικής*, εν Αθήναις 1925, σ. 8. Για την οργάνωση και τη λειτουργία τους, βλ. αναλυτικότερα Πανοπούλου, «Φαρμακεία», σ. 129-141· Ζαρίδη, «Φαρμακεία», σ. 115-126· Ιωάννης Κ. Παπαγεωργίου, «Τα φαρμακεία εν Κρήτη», *Κρητικά Χρονικά* 21.1 (1969), σ. 235-238.

61. Ζαρίδη, «Φαρμακεία», σ. 120.

62. Εμμανουήλ, *Φαρμακευτική εις Ζάκυνθον*, σ. 28.

63. Γεώργιος Σταμάτης, *Φαρμακεία της Ελλάδος... από το χθες στο σήμερα*, Αθήνα 2002, σ. 26.

64. Πανοπούλου, «Φαρμακεία», σ. 138-139.

ματική μεταφορά δρογών και προϊόντων από την ανατολική Ασία στις αγορές της δυτικής Ευρώπης. Σύμφωνα, άλλωστε, με τον Paul Freedman, η έκρηξη της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας πυροδοτήθηκε, κατά τη νεότερη εποχή, από «το πάθος για μπαχαρικά»⁶⁵.

---

65. Freedman, *Μπαχαρικά*, σ. 17.